

AIVARAS STEPUKONIS

Lietuvos kultūros tyrimų institutas

PASAULINĖ NAUJŪJŲ AMŽIŲ SISTEMA STATINIŲ PJŪVIU: IMMANUELIO WALLERSTEINO ĮŽVALGOS

The Modern World-System According
to Immanuel Wallerstein: The Static Approach

SUMMARY

In the article, Immanuel Wallerstein's static approach to the modern world-system is discussed. Arguments are provided for the translation of the English term "world-system" into its Lithuanian equivalent "pasaulinė sistema." The similarities and differences between the concept of world-system and the related concepts of world-empire and hegemony are explained. The true foundation for the unity of the modern world-system - capitalism and its endless accumulation of capital - is unearthed. Finally, a large-scale spatio-temporal picture is drawn. Starting with the sixteenth-century process of colonization and the subsequent establishment of metropolitan and peripheral trade relations, the country members of the modern world-system develop a type of axial division of labor. This division situates them within an enduring structure of core, semiperiphery, and periphery. The core countries are in a strong position to monopolize the highly profitable production of secondary goods while leaving the peripheral countries in a weak position to limit themselves to the less profitable production of primary goods. The end result of this axial division of labor is the continuously growing inequality of wealth distribution between the core and its periphery, a phenomenon known by the name of economic polarization.

SANTRAUKA

Straipsnyje aptariamas statinis Immanuelio Wallersteino požiūris į pasaulinę naujųjų amžių sistemą. Grindžiamas angliško termino „world-system“ vertimas į lietuvišką atitikmenį „pasaulinė sistema“. Aiškinama, kuo pasaulinei sistemai artimos ir kuo skirtingos yra pasaulinės imperijos ir hegemonijos sąvokos. Atskleidžiamas tikrasis pasaulinės naujųjų amžių sistemos vienybės pagrindas – kapitalizmas ir jo skiriamoji sa-

RAKTAŽODŽIAI: Immanuel Wallerstein, pasaulinių sistemų analizė, imperija, kapitalizmas, technologija.

KEY WORDS: Immanuel Wallerstein, world-systems analysis, empire, capitalism, technology.

vybė – begalinis kapitalo kaupimas. Galiausiai braižoma stambi erdvės ir laiko schema, pagal kurią, dar XVI a. pradėjusios rūšiuotis į metropolijas ir kolonijas, pasaulinę naujųjų amžių sistemą sudarančios šalys pasidalijo į tvarią branduolio, pusiau pakraščio ir pakraščio sąrangą, kurioje branduolio kraštai monopolizuoja itin pelningą antrinių gėrybių gamybą, pakraščiu palikdami tik menkai pelningų pirminių gėrybių gamybą. Tokiu ašiniu darbo pasidalijimu grindžiamos pasaulinės ekonomikos padarinys – nepaliaujamai didėjantis turtinis atotrūkis tarp branduolio ir pakraščio šalių, nenutrūkstamas ūkinis poliarizavimasis.

MOKSLINIO AKIRAČIO IR TIRIAMOJO LAUKO PLĖTRA ERDVĖLAIKYJE

Tradiciniai visuomenės mokslo dalykai įvykius rikiuoja ir aiškina atskaitos tašku laikydami tautinę valstybę: istoriografai aprašinėja valstybių praeitis, ekonomistai – valstybių ūkius, politologai – valstybių valdžias, sociologai – valstybių visuomenes. Pasak Wallersteino, toks tarp keturių valstybės sienų įsispraudęs žvilgsnis – pernelyg ribotas, nes valstybės vis dėlto nėra pagrindinės terpės rasti ir reikštis jose veikiančių bendruomenių gyvenimą lemiantiems veiksniams. Pagrindinės tokių veiksnių terpės yra gero kai erdvesnės ir ilgaamžiškesnės – jas mokslininkas vadina istorinėmis socialinėmis arba tiesiog istorinėmis sistemomis. Vadinas, metodologiniu požiūriu jau pačiose socialinio tyrinėjimo ištakose keistinas „analizės vienetas“¹, tai yra, deramai praplėtus empirinį akiratį, nuo valstybės kaip pamatinio visuomeninių tyrimų objekto pereitina prie talpesnio, bet kartu ir sudėtingesnio bendruomeninio darinio – pasaulinės sistemos.

Anot Wallersteino, apžvelgiant žmonių praeitį bei dabartį, čia aptinkami stambiausi socialiniai telkiniai yra dviejų rūšių: mikrosistemos ir makrosistemos. Mikrosistemas mokslininkas vadina minisistemomis, o makrosistemas – pasaulinėmis sistemomis². Minisistemoms priklauso šiandien jau išnykę bendruomeniniai dariniai, etnologų ir

antropologų paprastai vadinami būriais, gentimis bei mažomis vadystėmis. Minisistemą Wallersteinas apibrėžia kaip „darinį, kuris visiškai apima darbo pasidalijimą ir kultūrinę terpę“³. Šiuo metu gebėdamas apimti visiškai, toks sisteminis darinys kaip tyrimo dalykas yra daugiau ar mažiau išsamus ir būna tiksliausiai suprantamas nagrinėjant jį lemiančius vidinius, o ne išorinius veiksnius. Wallersteinui minisistemos dėl savo mažumo, uždarumo ir, svarbiausia, istorinio tolimumo didesnio susidomėjimo nekelia. Tad ir pats jas miniu daugiau nuoseklumo dėlei, kaip savotišką pasaulinių sistemų analizės lauko riboženklį – jis prasideda nuo čia, bet ne čia.

Didžiausiu dėmesiu savo tyrimuose Wallersteinas apgaubia tuos laikinius bendruomeninius telkinius, kuriuos vadina pasaulinėmis sistemomis. Šiųjų būta dviejų tipų: pasaulinių imperijų bei pasaulinių ekonomikų. Ką reiškia viena ir kita – gvildensime netrukus, o šioje vietoje pats metas viena dviem pastraipomis pagrįsti, kodėl angliška terminą *world-systems* verčiau būtų „pasaulinių sistemų“, o ne kitu giminišku pasakymu.

Dviejų angliškų žodžių junginyje re-gime daiktavardžius *world* ir *systems*, kurių pažodinis vertimas į lietuvių kalbą – „pasaulis“ ir „sistemos“. Dėmenį *world* junginyje galima suprasti ir kaip

daiktavardžio kilmininką, gaunant „pasaulio sistemas“, ir kaip daiktavardinį pažyminį (priedėlį), gaunant „sistemas pasaulius“, ir kaip būdvardinį, gaunant „pasaulines sistemas“. Junginyje vartojamas brūkšnys leidžia abu dėmenis suprasti dar ir kaip sudurtinį daiktavardį, kurį būtų galima versti lietuvišku atitikmeniu „pasaulėtvarkos“. Tiesą sakant, toks vertinys skambėtų grakščiausiai, tačiau egzegetiniu požiūriu jis yra pernelyg apgaulingas, mat anglų kalboje įtaigautų jau kitą pasakymą *world order(s)*, kuriam priskiriama ir kitokia – „pasaulinės santvarkos“ – reikšmė.

Turbūt atkreipėte dėmesį, kad versdamas dėmenį *world* priedėliu, junginyje daiktavardžius sukeičiau vietomis, gaudamas „sistemas pasaulius“⁴. Žodžių tvarkos sankaita yra būtina, siekiant nurodyti, kur tiksliai angliškame dvižodyje rymo semantinio svorio centras. Sintaksės požiūriu „sistemas pasauliai“ suvoktinos panašiai, kaip „mokyklos internatai“, arba „bitės darbininkės“. Lietuvių kalbos žinovai tvirtina, kad „formaliai tokių junginių dėmenys yra lygiaverčiai“, tačiau iškart priduria, jog „pagal reikšmę vienas iš jų svarbesnis, pagrindinis, o kitas apibūdina šį koku nors požiūriu.“⁵ Taip ir yra: antru dėmeniu einantis daiktavardis pirmąjį išskiria iš bendresnės rūšies kaip siauresnį šiosios porūšį. Kaip „bitės darbininkės“ žymi ne visas bites, o tik šiųjų porūšį – tas, kurios dirba; kaip „mokyklos internatai“ žymi ne visas mokyklas, o tik šiųjų porūšį – tas, kuriose mokiniai apgyvendinami; taip „sistemas pasauliai“ žymi tik tas sistemas, kurių kiekviena reiškiasi kaip (žmonių bendruomenės) pasaulis.

Iki semantinės reikšmės, kurią Wallersteinas suteikia savo pasakymui *world-systems* ir kuriai dairausi tinkamiausio lietuviško vertinio, liko tik ranką paduoti. Nors tiksliausias minėto angliško junginio vertimas į lietuvių kalbą būtų „sistemas pasauliai“, vis dėlto jis nebūtų pats patogiausias gramatinio kaitymo bei derinimo požiūriais. Ką darome su „mokykla internatu“ kalbinio paprastumo dėlei? Sakome „internatinė mokykla“. Vadinasi, antrąjį daiktavardinį dėmenį subūdvardinę, junginyje jį galime perkelti į pirmojo dėmens vietą, neprarasdami reikšmės, kuri anksčiau, junginį *world-systems* verčiant dviem daiktavardžiais, lietuvių kalboje reikalavo sukeisti žodžių tvarką. Šitaip elkimės ir su „sistemomis pasauliais“, kalbinio lengvumo dėlei sakykime „pasaulinės sistemas“, tačiau visuomet atmindami tris svarbias išlygas: 1) sistemos vadinamos pasaulinėmis ne dėl to, kad apima Žemės planetą kaip vientisą geografinę plotmę, o todėl, kad turi bendruomeninio (politinio, ūkinio, kultūrinio) pasaulio savybių, kaip tik ir darančių jas sistemomis pasauliais; 2) vartojant žodį „pasaulinis“, geografinio pasaulio aprėpties klausimas nekliamas (pasaulinė sistema Žemę gali aprėpti, virsdama globalia, gali neaprėpti, kaip, beje, ligi šiol istorijoje dažniausiai ir nutikdavę); 3) geografinio pasaulio esama tik vieno, pasaulinių sistemų – daugiau.

Būtent dėl šių išlygų pirmos paminėtos galimybės junginį *world-systems* versti žodžiais „pasaulio sistemas“ rimtai nesvarsčiau, nes vertinys remtūsi aki-vaizdžiai klaidinga prielaida, esą tokios sistemos sietinos su vienu (geografiniu

ar kokių nors kitokių) joms visoms bendru pasauliu. Ne apie tokį pasaulį ir ne apie tokias sistemas Wallersteinas šneka. Jo mintis tiksliausiai pagausime ir atspindėsime, vartodami pasakymą „pasaulinės sistemos“.

Po šių kalbotyrinių pastabų toliau aptarkime pagrindines pasaulinių sistemų analizės sąvokas, kad jų nebesiaiškintume vėliau, pasinėrę į dalykinius svarstymus. Pagrindiniu analizės vienetu, kitaip tariant, tyrimo objektu tampa pasaulinė sistema. Ja Wallersteinas apibrėžia „sąryšingą erdvėlaikio sritį, kersai išilgai skrodžiančią daugybę politinių ir kultūrinių vienetų, apimančią įvairias veiklas bei įstaigas, paklūstančias tam tikroms sisteminei taisyklėms.“⁶ Kertines visuomeninio, kultūrinio ir ūkinio gyvenimo normas, pagal kurias istorinės bendruomenės reikšdavosi ir tvarkydavosi, nustatydamos būtent tokios stambios virštautinės sistemos, o ne senasis ir siaurasis analizės vienetas – valstybė.

Minėjau, kad makrosistemas Wallersteinas skirsto į pasaulines imperijas ir pasaulines ekonomikas. Pasaulinė imperija – tai didelė biurokratinė sąranga su vienu politinės valdžios centru, ašiniu darbo pasidalijimu ir daugybe kultūrų. Istoriniai pasaulinės imperijos pavyzdžiai – Romos imperija Vakaruose ir Hanų dinastija Rytuose. Anot Wallersteino, per paskutiniuosius penkis šimtus metų bandymų sukurti tokią imperiją Vakaruose būta mažiausiai trijų: Karolio V (ir jo įpėdinių) – XVI a.; Napoleono Bonaparto – XIX a. pradžioje; Adolfo Hitlerio – XX a. viduryje⁷. Visi šie bandymai buvo nesėkmingi.

O pasaulinė ekonomika – tai visų pirma plataus masto ašinis darbo pasidali-

jimas ne su vienu, o su daugybe politinės valdžios centrų bei kultūrų. Paskutinieji penki šimtmečiai Vakaruose – galingo, veržlaus ir itin sėkmingo čia gyvenančių tautų virsmo pasauline ekonomika laikotarpis. Vadinas, naujaisiais amžiais pagrindines tarpvalstybinio gyvenimo taisykles, lemtingiausias visuomeninės raidos kryptis Vakaruose nustatė būtent ūkinės dingstys – nacionalinius galios židinius pranokstantis stambus darbo pasidalijimas, turintis vieną bendrą virštautinę ašį.

Nors pasaulinė ekonomika apima daug politinės galios židinių, vis dėlto jų tarpusavio santykiai nėra lygybiški, greičiau – viršenybiški. Vadinas, reysykiais galima išvelgti paviršinio supanašėjimo su imperijomis, bet tik paviršinio. Skirtingais tarpsniais viena galių ima vyrauti, laikinai įtvirtindama savo hegemoniją, arba, paties Wallersteino žodžiais: „...tarpvalstybinėje sistemoje nustatydamas žaidimo taisykles, kad galėtų užvaldyti pasaulinę ekonomiką (gamybą, prekybą ir finansus), kad savo norus tenkinti galėtų, naudodama kiek įmanoma mažiau jėgos (kurios turi per akis), kad galėtų formuluoti kultūrinę kalbą, kuria visi aptaria pasaulį.“⁸

Pasaulinėje naujųjų amžių sistemoje hegemonijų būta kelių: Junginės Nyderlandų Provincijos – XVII a. viduryje; Jungtinė Didžiosios Britanijos ir Šiaurės Airijos Karalystė – XIX a. viduryje; Jungtinės Amerikos Valstijos – XX a. viduryje. Kiekviena jų gyvavo palyginti trumpai, greitai metu užleisdama vietą ant kulnų minančiai varžovei.

Nepavykusių imperijų ir trumpalaikių hegemonijų istorija naujųjų amžių Vakaruose darsyk rodo, kuo pasaulinė

ekonomika skiriasi nuo pasaulinės imperijos: pamatinis ir pastovus veiksnys čia – tik ašinis darbo pasidalijimas, visa kita – nuolatinėje kaitoje. Nors imperinės šlovės ilgesys atskiras valstybes kartkar-

tėmis aplanko, jis akimoju nuslopinamas, nors be perstogės rungiamasi dėl hege-
moninės įtakos, ji tuojau pat atremiama: sąlygų tvariai tarptautinei centralizuotai vienvaldystei tiesiog nėra.

KAPITALIZMAS RINKOJE – VILKAS ĖRIUKO KAILYJE?

Žengdami Wallersteino pėdomis matėme, kad pasaulinė naujųjų amžių sistema pirmiausia suręsta ant ūkiniu, o ne politinių pamatų. – Ir ne bet kokių, o *kapitalistinių*. Nors šis žodis girdimas ir vartojamas dažnai, tiksliai apibrėžti juo žymimą sąvoką sugebama toli gražu ne visada. Jeigu kapitalizmu laikysime paprastą fizinių ir juridinių asmenų siekį pelnytis, gaminant ir parduodant rinkoje, praleisime kažką esmiška, mat toks siekis žmonijos istorijoje stebimas nuo neatmenamų laikų. Jeigu kapitalizmu laikysime asmenų siekį gauti algą už atliktą darbą, ir vėl praleisime kažką esmiška, mat ir šis siekis žmonijos istorijoje stebimas nuo neatmenamų laikų.

Pasaulinė ekonomika tapo kapitalistinė, atlikusi vieną smulkmę – užtai kokią lemtingą! – pirmenybę ėmusi teikti *begaliniam* kapitalo kaupimui. Nepamirškime, šnekėdami apie kapitalizmą, visų pirma šnekame apie žmonių elgesį, o ne painią teoriją. Ir tas elgesys savo ištakomis – gana paprastas. Kaupiamas kapitalas, o sukauptas, kaupiamas toliau, siekiant sukaupti dar daugiau. Ratas kartojasi be galo, be krašto. Būtent tokiam neribotam kaupimui pasaulinė naujųjų amžių sistema ir įgudo teikti pirmenybę, būtent tokiu neribotu kaupimu save ir apsibrėžė. Anot Wallersteino, teikti pirmenybę *begaliniam* kapitalo kaupimui

reiškia „tuos, kurie veikia iš kitokių paskatų, bausti, ilgainiui visiškai išstumiant iš visuomeninio gyvenimo, o tuos, kurie veikia iš tinkamų paskatų, apdovanoti, sėkmės atveju dar ir praturtinant.“⁹ Ir tų *tinkamų* paskatų – ne tiek jau daug, galiausiai viena – siekis kaupti kapitalą, kapitalą kaupiant be galo.

Tiesa, kapitalistinis kaupimas yra begalinis ne tik laiko, bet ir laipsnio požiūriu: kaupiama ne tik (a) be galo, bet ir (b) kiek įmanoma daugiau. – Kiekvieną akimirką, iš visko, kiek tik leidžia daiktinės ir žmogiškos aplinkybės. Savo temperamentu kapitalizmas yra plėšrus, godus ir klastingas: plėšrus, nes dėl pelno yra pasiruošęs aukoti bendruomeninės gerovės pagrindą – tvarkumą¹⁰; godus, nes taikosi tik į didelius pelnus (kuklesnės kasdienio pragyvenimo veiklos jo nedomina); klastingas, nes veikia ne įstatymo ribose, o vos-ne-vos ant jų, įstatymuose gudriai dairydamasis spragų ir šias išnaudodamas pelnymuisi. Dėl savo plėšrumo, godumo ir klastingumo kapitalizmas sustoja tik tada ir ten, kada ir kur yra sustabdomas – stichijos, visuomenės, arba – kaip netrukus išvysime – nuoseklios ir už patį kapitalizmą klastingesnės (!) istorinės raidos, kurios aukščiausias taškas – susinaikinimas.

Šių papildomų savybių į kapitalizmo apibrėžimą Wallersteinas neįtraukia, ta-

čiau jas nuolatos mini šnekėdamas apie monopolinę-oligopolinę kapitalizmo veikseną. Mat ši neturi nieko bendra nei su laisvąja rinka, nei su sąžiningu konkurencingumu – dviem didžiausiais pelnymosi kliuviniais! Atvirksčiai, kapitalizmas yra rinkos priešybė, *antirinka*¹¹, nes kelią skina ne skaidrios konkurencijos, o drumzlinos monopolijos-oligopolijos priemonėmis: apsuksiai šniukštindamas landų, regzdamas painias schemas, kaip rinkoje tapti vieninteliu pardavėju. Šitai padaryti, žodžiu, tapti monopolistu, suprantama, yra labai sunku, todėl rinką suvaržyti stengiamasi bent tiek, kad joje galėtų reikštis tik keli stambūs pardavėjai, oligopolistai, kurie – radę suktų būdų, kaip į rinką neįsileisti kitų varžovų – savo pelną galėtų pūsti nežabotais mastais, dažnai tarpusavyje sudarydami „apsauginius“ kartelius, vadinasi, ilgainiui virsdami kuopine, arba kolektyvine monopolija.

Kapitalizmo ir laisvosios rinkos, kaip eiliniams žmonėms savybingos ekonominės gyvensenos, priešpriešą Wallersteinas dailiai aprašo šioje ištraukoje: „Ūkinis gyvenimas yra pastovus, kapitalizmas – neįprastas. Ūkinis gyvenimas

apibrėžia sritį, kur žinoma iš anksto; kapitalizmas – kur spėliojama. Ūkinis gyvenimas yra skaidrus, kapitalizmas – prietamsis ir neprašvitus. Ūkinis gyvenimas tenkinasi smulkiu pelnu, kapitalizmas – ypatingu. Ūkinis gyvenimas veda į laisvę, kapitalizmas – į džiungles. Ūkinis gyvenimas remiasi savaimine tikros pasiūlos ir tikros paklausos kainodara, kapitalizmas – galia ir klasta primestu kainynu. Ūkinis gyvenimas puoselėja valdomą konkurenciją, kapitalizmas – valdymą ir konkurenciją naikina. Ūkinis gyvenimas – erdvė paprastiesiems žmonėms; kapitalizmas – jame laiduotai ir įkūnytai hegemoninei galiai.“¹²

Šiomis pastraipomis nesiekiau grūmoti kapitalizmui už jo ydas, greičiau iš anksto įspėti, kad kapitalizmo ir laisvosios rinkos mechanizmai, taigi ir jiems apibūdinti skirtos sąvokos – kartais pas mus vartojamos beveik pramaišiu – pasaulinių sistemų teorijoje yra ne tik išskiriamos, bet ir priešingamos. Kai kurie ekonomistai – ypač plušantys kapitalistinio plauko geradariams – jas suplaka tyčiomis. Būdraukime! Kapitalizmas laisvojoje rinkoje – kaip vilkas ėriuko kailyje.

PASAULINĖ NAUJŪJŲ AMŽIŲ SISTEMA STATINIŲ PJŪVIŲ

Pasaulinę naujųjų amžių sistemą Wallersteinas nagrinėja tiek statiniu, tiek dinaminiu pjūviais: ir kaip daugiau arba mažiau tvarią ūkinių mainų sanklodą, ir kaip kryptingą istorinę raidą, pasižymintį keliomis negrįžtamo pobūdžio epochinėmis slinktimis. Pradėsiu nuo statinio požiūrio.

Dabartinės pasaulinės sistemos ištakos siekia XVI a. plytėjusią didelę, bet anaip tol ne globalią geografinę erdvę –

dalį Vakarų Europos ir dalį Amerikos žemyno. Šią įvairialypę – daug tautų, valstybių, kultūrų, kalbų ir tikybių aprėpiančią – platumą ėmė vienyti, o vėliau ir telkti bei valdyti vienas pamatinis principas – ašinis darbo pasidalijimas, kurio sklaidos laukas, stipriai peržengęs pavienių valstybių ribas, driekėsi jau gerokai stambesnėje tarptautinėje srityje – pasaulinėje kapitalistinėje sistemoje, kurioje vis dar gyvename. Naujų žemių

atradimo ir kolonizavimo karštinė įsisiūbavo XVI a., Ispanijai ir Portugalijai įsteigus savo pirmąsias kolonijines imperijas. Dar didesnę pagreitį kolonizavimas įgavo XVII a., vienai po kitos tarytum grybams po lietaus ėmus dygti kolonijinėms Prancūzijos, Nyderlandų, Anglijos, Danijos ir Švedijos imperijoms.

Valstybę kolonizuotoja, tapusią metropolija, ir jos kolonijas, tapusias periferija, siejo įvairūs mainai: gėrybių, kapitalo, darbo jėgos. Nepamirškime, kertinis kolonizavimo akstinas – lobti (gauti itin didelį pelną). Savose užjūrio valdose metropolija siekė ne tik plėtoti gamybą ir prekybą, bet ir visais įmanomais būdais trukdyti kolonijų ištekliams bei rinkomis naudotis savo varžovėms – kitoms galingsioms valstybėms. Ūkiniai mainai tarp metropolijos ir periferinių jos priklausinių buvo netolygūs. Tarpvalstybinėje sistemoje kolonizuota valstybė buvo pati pažeidžiamiausia, turinti mažiausiai savivaldos, todėl ir paveikiausia metropolijai atstovaujančių fizinių bei juridinių asmenų išnaudojimui. Darbo pasidalijimas tarp metropolijos ir kolonijinių jos priklausinių buvo ašinio pobūdžio: pelningiausios pramonės šakos telkdavosi metropolijoje, jų gaminius kolonijos būdavo priverstos pirkti brangiai, o savo žaliavas metropolijai parduoti pigiai. Pelnas plūsdavo viena – metropolijos – kryptimi.

Kolonijinis laikotarpis Vakarų istorijoje iš esmės baigėsi po Antrojo pasaulinio karo. Geografiniai ligtolinio darbo pasidalijimo apribai ėmė blykšti, jo ašis – keisti svorio centrą, tačiau nei begalinis kapitalo kaupimas, nei pats darbo pasidalijimas niekur nedingo. Pasaulinės

sistemos struktūrai laikotarpiu po 1945-ųjų nagrinėti Wallersteinas vartoja jau nebe istorinę metropolijos–kolonijos, o dabartinę branduolio–pusiau pakraščio–pakraščio¹³ (angl. *core–semiperiphery–periphery*) schemą.

Tarptautinėse rinkose prekiaujama pirminėmis ir antrinėmis gėrybėmis. Pirminėmis yra vadinamos tos gėrybės, kurios gaminamos taikant nebe naujausias, taigi plačiam gamintojų ratui prieinamas technologijas: dėl to gamintojų esama daug, gamyba yra konkurencinga, o gaunamas pelnas – menkas. Antrinėmis yra vadinamos tos gėrybės, kurios gaminamos taikant naujausias, taigi tik siauram gamintojų ratui prieinamas technologijas: dėl to gamintojų yra vos keli, gamyba yra monopolizuota¹⁴, o gaunamas pelnas – ženklus. Dabartinėje kapitalistinėje sistemoje yra susiklosčiusi padėtis, kai vienos valstybių – turtingosios – yra perėmusios antrinių gėrybių gamybą, kitoms – vargingosioms – palikdamos tik pirminių gėrybių gamybą.

Pelningesnių antrinių gėrybių gamintojas valstybes Wallersteinas vadina *branduoliu*; mažiau pelningų pirminių – *pakraščiu*. Tarpvalstybinę sąrangą, kurioje vienų gėrybių gamyba atitenka vieniems, o kitų – kitoms šalims, mokslininkas vadina *ašiniu darbo pasidalijimu*. Ši netolygi sąrangą, atrodytų, yra neįveikiama: pakraštys branduoliui parduoda gėrybes, kurias pagamino atviros konkurencijos sąlygomis ir kurių pelningumas dėl to yra menkas; branduolys pakraščiu parduoda gėrybes, kurias pagamino uždaros monopolijos sąlygomis ir kurių pelningumas dėl to yra milžiniškas; turtinis atotrūkis tarp pakraščio

ir branduolio neišvengiamai žiojasi, mat turtingesnis branduolys iš vargingesnio pakraščio perka, kas pigiausia, o vargingesnis pakraštys iš branduolio perka, kas brangiausia – kitaip tariant, mažiau turintis nuolatos permoka, o daugiau turintis nuolatos neprimoka. Šis gerai suteptas ydingas ratas, sukamas vienintelio branduolio naudai, sulig kiekviena technologinės pažangos pakopa tam pačiam branduoliui leidžia tik dar kiekiau savo gniaužtuose suimti antrinių gėrybių gamybą.

Valstybių draugėje esama ir trečios atmainos, kuri savo ūkine elgsena ir galimybėmis įsiterpia tarp branduolio ir pakraščio – tai *pusiau pakraščio* šalys. Čia pirminių ir antrinių gėrybių gamyba pasidalijusi apylygiai. Antrines gėrybes pusiau pakraštys parduoda pakraščiui, o pirmines – branduoliui. Dėl netolygių mainų pakraštys nuo branduolio pasmerktas tolti, o štai pusiau pakraštys vilties prisivyti branduolį jau šiek tiek turi, todėl pasaulinėje ekonomikoje privalęs suktis greitai ir tiksliai. Pirmiausia pakraščio valstybei reikia laimėti konkurencinę kovą prieš savo varžoves – kitas pakraščio valstybes. Dėl ko gi varžomasi? Branduolyje įsitausę ekonominės galios židiniai patiria ritmingus technologinės pažangos tarpsnius: kadai buvusi naujausia technologija, leidusi sukurti savitą antrinių gėrybių atmainą, kuria laikinai prekiauta monopolijos sąlygomis, tapo „nebe pirmos jaunystės“, tai yra, ją jau spėjo įsisavinti daugiau konkurentų, savaime išardydami pačią monopoliją ir sumenkindami technologijos pelningumą. Šiuo tarpsniu branduolys

ima ruošti aikštelę naujos kartos technologijai, sėkmės atveju leisiančiai pakartoti monopolinės gamybos ratą, tačiau senesnės, dabar jau tik vidutiniškai pelningos technologijos kurį laiką dar neatsisako, ją perkraustydamas dažniausiai į pusiau pakraštį, tačiau čia – tik į vieną dvi šalis (nors esama daugiau), mat pasaulinėje rinkoje tiesiog nesama tokios paklausos, kad perkraustomą technologiją būtų galima tolygiai paskleisti visame pusiau pakraštyje. Dėl šių priešpaskutinės kartos technologijų pusiau pakraščio valstybės tarpusavyje ir rungtis, nes šitaip perima vakarykščias branduolio žinias, kuriomis išvalgiai pasinaudjusios gali tikėti šoktelėti šiandienykščio branduolio link.

Pasak Wallersteino, tarpvalstybinėje arenoje pusiau pakraščio šalys „valstybinio aparato galią gana sąmoningai naudoja valstybės – ir kaip gamintojos, ir kaip kapitalo kaupėjos, ir kaip karinės jėgos – padėčiai stiprinti. Jų galutinis pasirinkimas gana paprastas: arba hierarchijoje joms pavyks pakilti (mažiausiai likti ten pat), arba jos bus nustumtos žemyn.“¹⁵ Šia ištarne, greičiau netyčiomis negu tyčiomis, mokslininkas itin tiksliai apibūdina posovietinę lyginamąją Baltijos valstybių raidą bei elgseną viena kitos atžvilgiu – tą prieštarinę ir drauge tragikomišką trapios politinės vienybės ir nuožmios ūkinės konkurencijos kofoniją, kurią girdime apskriuose Baltijos seserų pašnekesiuose. Vienintelis ženklėnis – ir, manyčiau, kol kas ne kokybinis, o kiekybinis – skirtumas tarp šių trijų pusiau pakraščio valstybių, regis, bus tas „gana sąmoningai“.

IŠVADOS

1. *Naujasis istorinio visuomenės mokslo analizės vienetas – pasaulinė sistema*: Wallersteino nutapytoje analitinėje pasaulinių sistemų drobėje regime tokį *statinį* pavaišlą: naujųjų amžių pasaulis – tai tvari erdvėlaikinė sąranga, apimanti laikotarpį nuo XVI a. iki pat mūsų dienų, išsirutuliojanti iš kelių geografinių židinių Vakarų Europoje bei Amerikos žemyne.

2. *Pasaulinės naujųjų amžių sistemos pagrindas – kapitalizmas*: nors naujųjų amžių sąranga aprėpia daug valstybių, tautų ir kultūrų, tačiau jos būtinaji pagrindą sudaro ne politinis, tautinis ar kultūrinis, o ūkinis klotas – kapitalizmas. Didžiausiu akstinu veikti, didžiausia priežastimi tikėtis sėkmės ir visuomeninio pripažinimo čia virsta begalinis kapitalo kaupimas – be galo laike, be krašto dydžiu.

3. *Ašinis darbo pasidalijimas tarp branduolio, pusiau pakraščio ir pakraščio šalių*: šioje kapitaliniais siekais ir monopolinėmis priemonėmis palaikomoje sąrangoje, vykdant tarptautinę gamybą ir prekybą, tarp kraštų įtvirtinamas ašinis darbo pasidalijimas, vienus kraštus paverčiant branduoliu, kitus – pakraščiu, o trečius išspraudžiant tarp šių dviejų – pusiau pakraštyje.

4. *Netolygūs ūkiniai mainai, monopolizuojant antrinių gėrybių gamybą*: branduoliui priklausančios valstybės valdo antrinių gėrybių rinką – gėrybių, kurių ga-

myboje taikomos tik siauram gamintojų ratui prieinamos technologijos ir kurių prekybą galima monopolizuoti, tikintis itin didelio pelningumo. Pakraščiuui priklausančios valstybės valdo pirminių gėrybių rinką – gėrybių, kurių gamyboje taikomos plačiam gamintojų ratui prieinamos technologijos ir kurių prekyba vykdoma laisvosios rinkos sąlygomis, tikintis saikingo pelningumo.

5. *Ypatingoji pusiau pakraščio šalių padėtis*: pusiau pakraščiu priklauso valstybės, kuriose pirminių ir antrinių gėrybių gamyba yra pasiskirsčiusi apylygiai, šios valstybės prekiauja tiek su branduoliu, tiek su pakraščiu, jų likimas priklauso nuo gebėjimo prisivilioti vakarykščias technologijas iš branduolio, tokiu būdu išsaugojant santykinę pranašumą prieš pakraštį, o sėkmės atveju dar ir prisivejant patį branduolį.

6. *Turtinis pasaulinės naujųjų amžių sistemos poliarizavimasis*: į branduolį, pusiau pakraštį ir pakraštį pasidalijusiai pasaulinei naujųjų amžių sąrangai pamatus išlieja netolygūs ūkiniai mainai tarpvalstybinėje sistemoje: branduolio šalys prekybiniuose santykiuose su pakraščio šalimis nuosekliai didina savo turtinį, o kartu ir politinį bei karinį pranašumą, pakraščio šalims palikdamos vienintelę galimybę – atsilikus, atsilikti dar daugiau.

Literatūra ir nuorodos

¹ Immanuel Wallerstein. *World-Systems Analysis: An Introduction*. – Durham and London: Duke University Press, 2004, p. 16–7; Žr. to paties autoriaus *The Development of an Intellectual Position*.

// <http://www.iwallerstein.com/intellectual-itinerary> [žiūrėta 2009 m. lapkričio mėn. 3 d.].

² Įsidėmėtina, kad rūšiuodamas istorines socialines sistemas, loginiu požiūriu Wallersteinas

elgiasi kiek nedrausmingai. Pasak jo, tokių sistemų „iki šiol būta trijų atmainų: minisistemų ir dviejų tipų pasaulinių sistemų – pasaulinių ekonomikų bei pasaulinių imperijų“ (Immanuel Wallerstein. *World-Systems Analysis: An Introduction*, p. 16–17). Akivaizdu, kad tiksliai šnekant, atmainų būta tik dviejų, aukščiausiu lygmeniu skirstytinų į minisistemas ir pasaulines sistemas (jas sudurtiniuose daiktavardžiuose išskyrčiau pirmaisiais būdvardiniais sandais „mikro-“ ir „makro-“), o žemesniu lygmeniu (makrosistemų viduje) – dar ir į pasaulines ekonomikas bei imperijas. Kiekvienu atveju turime tik du skiriamuosius narius, vadinasi, trinaris skirstymas yra klaidingas.

³ Immanuel Wallerstein, *The Capitalist World-Economy: Essays by Immanuel Wallerstein*. – United Kingdom: Cambridge University Press, 1979, p. 5.

⁴ Wallersteino vartojamą junginį *world-systems* – kaip, beje, ir *world-economy* – įkvėpė Fernando Braudelio *économie-monde*. Įsidėmėtina, jog prancūziškasis atitikmuo, kaip ir lietuviškasis, reikalauja atvirkštinės žodžių tvarkos.

⁵ Žr. Vytautas Ambrazas ir kt. *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*. – Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994, p. 556.

⁶ Immanuel Wallerstein, *World-Systems Analysis: An Introduction*, p. 16–17.

⁷ Žr. ten pat, p. 57.

⁸ Ten pat, p. 58.

⁹ Ten pat, p. 23–24.

¹⁰ Tai – viena reikšmių, kurią kapitalizmo priešrinkai, tarp jų tiesioginės demokratijos šalininkai bei anarchistai, suteikia savo kandžiam šūkiui „Ne kapitalizmo krizė, o kapitalizmas – krizė!“ (angl. *Capitalism is not in crisis – capitalism is the crisis*). Vienas jausmingesnių pavyzdžių –

režisieriaus Michaelo Truscello dokumentinė juosta *Capitalism Is the Crisis: Radical Politics in the Age of Austerity*, Circle-Eh Pictures, 2011.

¹¹ Remiamasi Braudelio sąvoka *contre-marché*. Žr. Immanuel Wallerstein. *Braudel on Capitalism, or Everything Upside Down*. // *The Journal of Modern History*, Vol. 63, No. 2, A Special Issue on Modern France (June 1991): 354–361, p. 354.

¹² Ten pat, p. 357.

¹³ *Branduolio-pakraščio* sąvoką vienas pirmųjų pavartojo žymus argentiniečių ekonomistas Raúlis Prebischas, šeštajame XX a. dešimtmetyje vadovaudamas Jungtinių Tautų ekonominei komisijai Lotynų Amerikai (žinomai akronimais ECLAC, UNECLAC arba CEPAL). Sąvoka taikyta, apibūdinant pasaulinėje ekonomikoje išsugalėjusį ašinių darbo pasidalijimą, vienus kraštus nuosekliai turtinantį, kitus – lygiai taip pat skurdinantį. *Branduolio-pakraščio* sąvoką išplėtojusį ir savarankišką ekonominę tezė, buvo parengta dirva politinei programai, pagal kurią Argentinos ir kitų nepalankiame pakraštyje atsidūrusių Lotynų Amerikos šalių ūkis turėjo būti supramonintas, išorės importą pakeitus vidaus pramone (angl. *import-substitution industrialization*). *Branduolio-pakraščio* sąvoką netrukus ėmė vartoti ir radikalesni Lotynų Amerikos ekonomistai ūkinės priklausomybės teorijoje.

¹⁴ Griežtai šnekant, tokia gamyba visiškai monopolizuojama yra retai; dažniausiai ji yra oligopolizuojama, taigi pusiau monopolizuojama. Wallersteinas monopolizavimo, pusiau monopolizavimo ir oligopolizavimo sąvokas vartoja pakaitomis, išskyrus atvejus, kai skirtumas tarp grynosios ir atmieštosios monopolijos atmainų yra reikšmingas.

¹⁵ Immanuel Wallerstein, *World-Systems Analysis: An Introduction*, p. 56–57.